

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN:

DANTE NEVE SZÁZÖTVEN ÉV MAGYAR IRODALMÁBAN (1521–1664)

E szűkítő cím is jelezni kívánná, hogy Dante magyarországi recepciója régi irodalmunkban a művéből eredeztethető *hatások* helyett többnyire csupán nevének és történeti személyiségének, esetleg munkásságának lexikális ismeretére korlátozódik. A *Paradiso*-ban (XIX. 142.) megnevezett „beata Ungaria” — minek nyelvét és határait már a *De vulgari eloquentia* (I. 8.) emlegeti — és a Sommo Poeta viszonyáról ismert *kapcsolati* adatok számbavétele azonban mégis fontos kötelességünk. A lényegtelennek látszó dokumentumok is történetileg mind teljesebbé tehetik, segíthetnek összefüggő folyamatként értékelni a magyar Dante-kultuszt. Mellőzve most a tárgyunkhoz nem tartozó adatok minősítését, és csupán a legjelesebbeken végigfutva, emlékeztessünk rá, hogy a magyarországi „fortuna di Dante” több mint fél évezredes múltra tekinthet vissza. A Giovanni da Serravalletől 1417-ben latinra fordított és Zsigmond császárnak dedikált *Commedia*, Mátyás Corvináinak egyik illuminált olasz Dante-kódexe, az *Inferno* XXVI. énekének Ulysses-epizódjából ihletet merítő Janus Pannonius példája arról tanúskodnak: a XV. századi Magyarország tudós humanistáinak egy szűk csoportja előtt már nem volt ismeretlen Dante neve.¹ A 700. évfordulót köszöntő teljes magyar Dante, Babits klasszikus fordítása, Kaposi Dante-könyve, s nem kevés XIX. századi próbálkozás s a klasszicizmus és romantika ízlésváltása idején (1806) megszülető első fordítási kísérlet — Döbrenteié² — előtt: reneszánsz és barokk kori irodalmunk ugyancsak számos Dante-nyomot őrzött meg. E két nagy stíluskorszak másfélszázadnyi, egyben fénykorát jelentő időszakának Dante-ismeretét kísérjük végig alább. Azért épp a címben megjelölt százötven évet, mert Dante nevével először egy 1521-ben másolt magyar nyelvű kódexben találkozunk, s mert Szauder József megállapítása szerint az irodalmunkban „kimutatható olasz művelődési hatás legjava a 17. század derekáig terjed...”³ 1664 Zrínyi halálának éve; utoljára nagy eposzköltőnkéről beszélünk, kiből a magyar barokk itáliai orientációja a legmagasabb szinten — egy folyamat csúcán — összegeződött. Megelőzőleg a magyar reneszánsz és annak kései periódusa Dante-nyomait vizsgáljuk; azt a századot, melyben nemzeti irodalmunk megszületett, amikor az Itáliában épp Dante nevével már diadalra jutott *lingua vulgaris*, a nemzeti nyelv értékeinek és gazdag lehetőségeinek tudatos hazai „felfedezése” is végbement.

Az adatok leírásában és pusztán interpretálásában csak Kaposi József alapvető monográfiáját követhetjük, mert ez a mű — ahogy Babits írta — valóban „iskolai

¹ E korai Dante-nyomok összefoglalása Kaposi József könyvében: *Dante Magyarországon*. Bp. 1911. 35—76. Janus Pannonius Dante-ismeretéről: Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955. 129.

² Döbrentei Gábor Dante-fordításáról ld. a kéziratot felfedező Szauder József tanulmányát: *Magyar irodalom — olasz irodalom*. Bp. 1963. 347—361.

³ Szauder József: *A magyar-olasz tanulmányok mérlege*. (1943.) Id. tanulmánykötetében: 339.

példája a filológusi áhítatnak.”⁴ Az értékelés és minősítés modern szempontjait — minden hasonló jellegű studium számára — Szauder József állapította meg idézett tanulmányában. Fentebb már az ő alapvetése nyomán tettünk különbséget, hatás és kapcsolat vagy ismeret között, s e fogalmakat alább is az általa körülírt értelemben használjuk. Hatáson tehát „a már a létrehozott kapcsolatoknak a magyar történeti kultúrában való felnövekedését, izmosodó részvételét, állandó aktualitását” értjük, megkülönböztetve ettől a kapcsolattörténeti adatok tömegét, az egyszerű irodalmi kölcsönzést, s a többnyire nem is a valóságos és élő olasz kultúrából, hanem sokkal inkább a nemzetközi humanizmus és tudomány kincstárából, olykor egyszerűen kései könyvélményekből levezethető ismereteket. A tanulmány nyomatékosan figyelmeztet — hatás és kapcsolat esetében egyaránt — a magyar befogadás szempontjaira, „a befogadó egyéniség alapos és sajátosan magyar jellegének” figyelembe vételére: egyáltalán „hozzáférhetett-e a tényleges olasz indíték a magyar befogadó lelkületéhez?”⁵ Látni fogjuk: e kíváncsi következetes alkalmazása nem egy önmagában érdekesnek tetsző adatnak csökkenti súlyát, annál értékesebb tanulságokkal szolgálhat viszont a befogadó régi magyar irodalom vizsgálatához.

*

Kaposi József (1863—1922), a legkiválóbb magyar dantológus 1911-ben adta ki *Dante Magyarországon* c. könyvét, s ebben több évtizedes kutatásainak eredményeit összegezte. A hatalmas anyagot uraló összefoglalás adattára imponálóan gazdag, s túlzásoktól mentes, józan kommentárjait ma is haszonnal forgathatjuk. A pozitívista módszer e kiváló produkcióját azonban félszázad múltán már adatanyagában is túlhaladta a kutatás. A vizsgálandó százötven évre szorítkozva azt látjuk, hogy Kaposi merev kronológiai tárgyalást alkalmazó könyve a valóban fontosabb adatok közül ismeri — illetve elsőnek ismerteti — az 1521-es *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról és dücsőségekről* c. kódex, Eszterházi Tamás, Pázmány Péter vitairatai és a magyar irodalomhoz vajmi kevés szállal kapcsolható Melchior Inchofer Dante-hivatkozásait, Szenczi Molnárnak egyik fordításából a Dante-említése nélkül előadott Ugolino-történetet, s végezetül utal a Zrínyi-könyvtár Dante-példányára.⁶ Pillanatnyilag legalább ugyan ennyi új, még fel nem dolgozott adatot sorolhatunk elő. A XVI. században megnevezi Dantét Székely István világkrónikája, Volaterranus enciklopédiájából számosan ismerik — pl. Bornemisza Péter és Balassi Bálint —, s fellelhető a Commedia két humanista tudós könyvtárjegyzékében is. A XVII. századból a legmélyebb tartalmú Dantére hivatkozás Rimay Jánostól való, és ugyancsak érdekes Dante-nyomokat találunk Szepesi Csombor Márton, valamint Frölich Dávid műveiben. Bornemisza és Balassi forrásai s a jelzett könyvrajstromok Kaposi munkálkodása idején még ismeretlenek voltak, Székely, Szepesi Csombor és Frölich csak első kiadásban hozzáférhető műveit pedig egyszerűen nem olvasta a jeles szerző — ahogy sokáig más sem lapozta át őket —, ellenben Rimay Balassi-előszavát ismerhette volna: azt már 1904-ben kiadta Radvánszky Béla *Rimay János munkái*-ban. Jól tudjuk, hogy e kiegészítő felsorolás sem lehet teljes. A teljesség abszolút igényével csak akkor közeledhetnénk tárgyunkhoz, ha ismerhetnők százötven év egész — nyomtatott és kéziratossá — kultúrhistoriai anyagát, valamint — és sem kevésbé könnyű feladat —, ha

⁴ Babits Mihály: *Kaposi József*. Nyugat. 1922. 1310.

⁵ Szauder József: *I. m.* 338—339, 336.

⁶ Id. műve VI. fejezetében: *Dante Magyarországon a XVI—XVIII. században és a XIX. század első felében*. 78—90.

láthatnánk minden hozzánk származott Dante-kiadást, ha e példányok története megírható lenne. Ez utóbbi nem egészen irreális lehetőség — a kódexek esetében élt is vele Kaposi —; így vagy valamely más úton tehát, akármelyik elolvasatlan műből, még kerülhetnek elő adatok. Hisszük azonban, hogy a jelenleg megrajzolható XVI—XVII. századi összképen lényegesen aligha fognak változtatni.

Irodalmunkban először a már említett 1521-ben másolt kódex, a *Könyvecse...* nevezi meg Dantét. A collatio műfajához tartozó elmélkedéseket összefogó kódex, melyet ma a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz (Cod. Hung. XVI. Nro 5.), a magyar művelődés középkori történetében oly nagy szerepet játszó domonkosrendiek körében készült. Összeállítója a szerzetesrend valamelyik Studium Generale-jában — esetleg épp olasz földön — tanult tudós fráterre lehetett, aki munkáját a Nyulak szigeti álló legjelentősebb női kolostor lakóinak szánta. Horváth Jánosnak kódexirodalmunkról adott klasszikus összefoglalása mutatott rá először, hogy a *Könyvecse...* magyar stílusa „rendkívül gyakorlott, sokszerűleg hangolt, művelt stilisztára vall”, s nem mentes a humanizmus hatásaitól sem. Bizonyítja pl. ezt, hogy a szövegében előforduló Lucanus-idézetet (*Pharsalia* VII. 418—419: „... tibi, Roma ruenti Ostendat, quam magna cadas”) a fordító sikerült metrumos hexameterben ülteti át magyarra (24a): „... vğ mond zent agoston doctor hogh harmat kÿuant o latny Eleqzor Romanak nagh voltath: kÿrol vğ mond lukanus: *Mel nagh volt roma: az o romlása yelenty...*” Ez az első magyar hexameter-sor — két évtizeddel megelőzte Sylvestert! —, s hexameterrel ebben az időben csak humanista kísérletezhetett.⁷ Kardos Tibor kutatásai, irodalomtörténetünk új szintézise és Mezey László tanulmánya — amiből a *Könyvecse* műfaji meghatározását is vettük — azt is aláhúzzák, hogy az elmélkedésben a szenteket háttérbe szorító szegény apostolok tisztelete a „devotio moderna” eszméit tolmácsolja.⁸ Mindezeket előrevetve különösebben nem is szabad meglepődnünk azon, hogy Dante neve épp ebben a kódexben bukkan fel első alkalommal, s hogy a névtelen fordító ily szépen adja vissza a *Purgatorio* XXII. énekének 46—49. sorát (24b): „Nagyobbak lõnek azért myndeneknek: mert kòzelben lõnek vrunkhoz Errõl mongya vala Dantes: *Ez tÿzes zarnÿu edes elmelkedõ emberek: az tÿzzel gÿÿytattak vala fel ahonnat az nemes vÿragok neukednek es az zent gÿwmõlzok.*” Ugyancsak Kardos Tibor mutatott rá korábban, hogy a *Könyvecse...* Dante idézése misztikus jellegű. Kitűnõ jellemzéséhez ma sincs mit hozzátennünk: „A »Könyvecse az Szent Apostolok méltóságáról« a szent szeretet misztikus tÿzes nyilait dicsõíti, melyek által »az jóknak lelkek megvilágosodnak vala«. Az isteni kegyelem kÿtjából is a szent szeretet »lelki edényével« lehet meríteni. Az Istenhez vonzódó tÿzes, misztikus elmélkedõkre idézi a Paradisot (XXII. 46—48.), ahol Dante a nagy szerzeteseket látja, megannyi kis lángoló golyót. Kontemplatív lelkek — magyarázza Beatrice, akik meggyulladtak az isteni szerelemben, mely egyaránt neveli a virágot és az életszentséget:

Questi altri fuochi tutti contemplanti
Uomini furo, accesi di quel caldo
Che fa nascere i fiori e i frutti santi.

⁷ Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1944. ² 228—229, 304., *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp. 1944. ³ 265—266. A Horváth által is citált korábbi irodalomból ld. még: Imre Sándor: *A középkori magyar irodalom stíljáról*. Bp. 1890. 33., Hajnóczy Iván: *Az első magyar hexameter*. It 1921. 140. A *Könyvecse...* szövegét Volf György adta ki a *Nyelvemléktár* VII. kötetében. Bp. 1879. 127—155. Idézeteink azonban nem innen, hanem a kéziratból valók.

⁸ Kardos Tibor: *I. m.* 354—356., *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 150—151. Mezey László: *Lorenzo Giustiniani és egy középkori magyar nyelvemlék*. Sajtó alatt a készülő olasz-magyar kapcsolattörténeti kötetben.

A »Könyvecse« azonban nem tud betelni a dantei sorok szépségével, bővebben oldja föl, magyarázza, elragadtatását belefordítja a szövegbe: »Ez tüzes szárnyú, édes elmékedő emberek az tűzzel gyújtattak vala fel, ahonnan az nemes virágok nevelkednek és az szent gyümölcsök«. A kontemplatív lélek iránti érthető elragadtatását azzal fejezi ki, hogy »édes«-nek nevezi, a virágok szépsége előtti hódolatot, hogy »nemes«-nek szólítja.⁹ Megjegyezzük azonban: a *Könyvecse...* magyarázóinak — akik közül most a Sylvester prózájába oly zseniálisan belehalló Horváth János sem kivétel — nem tűnt fel eddig egy igen fontos jelenség, nevezetesen az, hogy a Lucanus- és a Dante-átültetés a kódexnek *ugyanazon a levelén* (a 24a., illetve a 24b. lapon) olvasható, mindössze néhány sor választja el őket egymástól! Márpedig ha a fordító a Lucanus-hexameter esetében tudatosan megpróbálkozott a metrikailag hű fordítással — és ez csak így történhetett, az 5 spondeus láb, a helyén levő dactilus, a szabályos cezúra nem lehet véletlen! —, akkor egészen biztos, hogy a néhány sorral arrébb előforduló Dante-citátum magyarítását is különös gonddal végezte. Így ebben az esetben is szabályos *műfordítást produkált*, ezzel magyarázható az „édes és a „nemes” szó betoldása, a „fuochi” megfelelőjének szánt, egészen dantei hangulatot idéző „tüzes szárnyú” kifejezés. Mezey László idézett tanulmánya szerint Dante említése a dominikánus prédikátor és lektor iskolázásának színhelyére, Itáliára enged következtetni.¹⁰ Több konkrétumot mi sem mondhatunk, mert Mezey sokoldalúan feltárja ugyan a *Könyvecse...* Lorenzo Giustiniani (1381—1456) egyik művére való hivatkozásának geneziséjét, a Dante-citátumot magába záró rész esetleges mintáival azonban nem foglalkozik. Egyelőre nem tudjuk tehát: olaszból vagy latinból, versből avagy prózából fordította-e Dantét az ismeretlen fráter; nem tudjuk, hogy a *Commedia* feküdt-e előtte vagy csak valamely, a szóban forgó idézetet is tartalmazó munka —, de az bizonyos, hogy a *Könyvecse...* összeállítójában későközépkori irodalmunknak egy kiemelkedő tehetségű névtelen alakja rejtezhet. Különben arra a vélekedésre hajlunk: a kitűnő képzettségű fráter latinból és prózából fordított, mert ellenkező esetben talán metrummal vagy rímmel is kísérletezett volna — hisz megtette ezt Lucanust magyarátván is. Felfogta-e, kit szólaltat meg elsőnek anyanyelvén? — ez sem dönthető el, bár közelebbi ismeretei aligha lehettek Dantéről. Az esetleges forrásban eléje kerülő klasszikus szöveghez mindenesetre nagyobb igénnyel közeledett, mint bármelyik kortársa. S ha meggondoljuk, hogy tulajdonképpen egész régi irodalmunkban ez az egyetlen eset, amikor valaki — ha esetleg nem is a mű ismeretében, csupán latin áttételből — Dante-szöveget fordít, az apró adat súlya különösen megnő. És értékesnek mondható nemcsak a Dante-recepció oldaláról: a korhoz kötött misztikus szellemű adaptáció körülményei egyben a humanizálódó kolostori irodalom nagy előrelendülését és lehetőségeit szemléltetik.

A reneszánszon belül kiteljesedő reformáció évtizedeiben tűnik fel újra Dante neve irodalmunkban, említései ezt követően sűrűsödnek, s recepciójának most már világosan elkülöníthetők egymástól eltérő különböző irányai. „A reformátorok Dante tekintélyét mihamar bevonták hitvitázó harcaikba. Kivált *De Monarchia*-ját és a *Divina Commedia*-nak az egyes pápákat és romlott papságot ostromozó tercziánit használták fegyverül a katolicizmus ellen” — állapította meg helyesen monográfiájában Kaposi.¹¹ Ilyen céllal esik szó Dantéről a XVI. századi Matthias Flacius Illyricus és François Perrot műveiben — ez utóbbinak munkájára maga Bellarmin írt cáfoló választ —, nálunk pedig Eszterházi Tamás és Pázmány vitájában. Előbb

⁹ Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. 1941. 194—195.

¹⁰ Hivatkozik rá Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Id. kiad. 354. Vö. még: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Id. kiad. 150.

¹¹ Kaposi József: *I. m.* 81—82.

azonban reformátoraink közül Székely István írja le magyar szövegben „Dantes Poeta” nevét. Legfontosabb műve, az 1559-ben Krakkóban nyomtatott *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól* 186b. lapján az 1300-as év eseményeiről van szó, s itt ezt olvashatjuk:

„ALANVS doctor.
SCOTVS barát. Eelneec.”
DANTES Poeta.

Székely István világkrónikája a reformáció szellemében tekinti át a világ kronológiai rendbe szedett eseményeit, miközben gazdag bűnlajstromot szed össze a római egyház és a pápák tévelygéseiről.¹² De kompendiumának forrásai — melyek közül ismeri a kutatás Carion, Funccius és Münster munkáit — Dantét még nem használhatták érvként a reformáció igazságaiért vívott harcban, mert Székely nem ilyen meggondolásból említi őt. Egy-egy év fontosabb történeti eseményeinek összefoglalása után mindig rövid felsorolást ad a szóbanforgó időszak tudományos és kulturális nevezetességeiről — pl. (193b): „PRAGABA az Academia fundaltatic. PANVDES barát. BOCATIVS Janos. Eeelneec... (203a): HVGO doctor. LAVRENCIVS Valla. TRAPEZONTIVS. BLONDVS hystoricus. Könueket irnac” —, s Dantére is ilyen alkalomból kerül sor. Olaszok — amint a két idézett példából is kitetszik — bőven szerepelnek Székely összeállításában, nemkülönben gazdagon és ízesen sorolja elő a magyar-olasz történeti érintkezések jelesebb mozzanatait (a meggyilkolt öccséért bosszút álló Nagy Lajos pl. „minden hadaual Napol’ba mene... holot az figet az Olaszokal az Szamar alfeleből ki harabtata” — 191a.), a derék Székely István azonban természetesen nem bírt semmiféle olaszos műveltséggel, fel nem foghatta: kiről is beszél, amikor könyvébe beírta „Dantes Poeta”-t! Mert kétségtelenül forrásaiból való ez az adat, ha pillanatnyilag nem is tudjuk pontosan, kitől merítette. Turóczi—Trostler József szerint a kompendium tudós- és író-történeti adatai Carion világkrónikájából valók.¹³ Dante nevét azonban ő sem idézhette Carionból, mert ott nem találjuk. Az 1295-ös évről szólva, Székely Dante nagy ellenfeléről, VIII. Bonifácról mond lesújtó ítéletet (186a): „BONIFACIOS Papa. VIII. papalkodék Romaba eleg kegyetlenül niolcz eztendeig. Ez rokaul mene be az papasagba, farkasul ele benne, es ki mene belölle mint eg eeb.” Az adagiumot Cariontól kölcsönzi („Intrauit vt vulpes, regnauit vt lupus, mortuus est vt canis”) Dantéről azonban Carionnál e tájon sem esik szó.¹⁴ Székely István adata tehát mindössze egy elszigetelt utalás az említésre méltó írók és tudósok galériájában, akikről szólván olvasói számára távolról sem olaszos, még csak nem is nemzetközi humanista, hanem szigorúan melanchtoni szellemű reformációs műveltséganyagot közvetített.

Ugyanezt mondhatjuk Eszterházi Tamás 1602-ben megjelent *Az Aniaszentegyhazról...* c. fordításának Dante-hivatkozásával kapcsolatban. A Kürti István szeredi prédikátor segítségével készült fordítás „amaz tudos es Istenfelő Hunnius Egied

¹² Székely István művét a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozat 3. darabjaként megjelent facsimile kiadásban használtuk. (Bp. 1960.) A kiadvány kísérő tanulmányát Gerézdi Rabán írta.

¹³ Turóczi-Trostler József: *Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa*. Ungarische Jahrbücher (Berlin-Leipzig). 1934. 124. Vö. még: Gerézdi Rabán: *I. m.* 28—29.

¹⁴ Joannes Carion: *Chronicorum libellus* . . . Parisiis 1544. (Bp. Egyetemi Könyvtár Vet. 44/26.) 228b. Szauder József lektori jelentése arra figyelmeztet: mivel Székely István Alanus de Insulishoz a „doctor”, Duns Scotushoz a „barát” hagyományos jelzőjét illeszti, a skolasztika e nagyjait szilárd értékrend szerint ismerte, s így érthető, hogy az ugyanide sorolt Dantét — poeta-ként — még számon tartotta. Apáczai Csere János *Encyclopaedia*-jában (XI. VII. 1294.) a VIII. Bonifácról mondott adagium ugyancsak megjelenik, Duns Scotust, Firenzét is e tájon emlegeti — a tudósság kanonizált nagyjai közé sorolt Dante viszont már hiányzik antiskolasztikus enciklopédiájából.

doctor” *De Ecclesia*...-ját követi, aki megbizonyította, „hogy Papa Antichristus legyen.”¹⁵ A wittenbergi Aegidius Hunnius e tételt igazolva szólítja elő két helyen is Dantét, s a magyar fordítók híven követik őt: „Es 280. esztendő előtt, írta Dantes Florentinus: Hogy Papa az Pasztorból Farkassa let legyen, ki az Ecclesiat pusztitana, es semmi gondya nem volna mind az ő szerzetesiuelis, az Istenec igeiere, hanem tsac az ő Decretomara. Es in Cant: XXXII. purgatorii, nyilván neuezi Papat az Babylonai parazananc.” Ezután „Köetkezie az rendben, amaz híres neues Franciscus Petrarcha”, aki ugyancsak „meg írta az Papa Vdvara dolgát”, majd ismét Dante: Hunnius a történetíró Aventinust citálja, aki tud arról, hogy pápaellenes tanácsok „mostis nemely Bibliothecaban hartyan irua talaltatnac. Es sokakat szamlal elő, kic között volt Vilhelmus Occam, Dantes Florentinus, Marsilius Patauianus, Joannes Gandanus, etc...”¹⁶ Eszterháziék könyve nem sokáig marad válasz nélkül: a zászlót bontó magyar ellenreformáció vezéralakja, Pázmány Péter ír rá cáfolatot — csak úgy félkézzel, egy füst alatt „az Magyar István sárvári prédikátornak” adott felelettel. Persze Hunnius nem öletszerűen akad Pázmány tollára: sokat merített abból Magyarai, érdemes hát a már nyomtatás alatt lévő *Felelet* munkálatait leállítani, hogy egyúttal megrostáltassék „Eszterhaz Thamas okoskodasa” is. Eszterházi — „ez az ifiu legen” — káromlotta az igaz vallást „amaz igen hozzu es ektelen Elöl iaro bezedeben”, éppen ezért „igen rouid zoual” megrostálja „ezt az elől iaro bezedet, auagi inkab ezt az ven azzonioknac valo reghet...” Pázmány fölöttébb könnyűnek tartja feladatát, hisz Eszterházi írása „nem ollian mint az Gordius ciomoia: ezt bizonyara kees nekülis... akar meli giernekis meg odhattia: Mert ennek nem egiebűnnen vagion erie, hanem chiac az tudatlansagtu, es az mas ember pennaia utan valo irkalasbol...” Mindezeket előrebocsájtván, Pázmány rátér a Hunnius-fordítás Dante-passzusára: „Noha azert Z. Bernard feddi az Papac keueliseget, de mind az által ...iaualia tanitatasat: Noha Z. Hieronymus az mint te elő hozod, az Romaiaknac feslet erkölciel fel fualkodot tiztesseg kiuanast, az első zekre vagiodast igen gialazza: Mind az által, utanna veti, hofi ot vagion az igaz Aniazentegihaz, es az igaz hit: Sarisburi Janos, noha az gonoz erkölciel es eletet karhoztattia, de (az mint az ő maga irasabol meg mutatam ez előtt) fölötte igen diciri az iambor Romai papokat: Henricus Ciazar felöl zollec ez előtt: Petrarcha, Dantes, es az töb effele Poetac, zinte oli Catholicusoc voltac, mint zinte az Cardinaloc, az mint ezebe uezi valaki oluassa az ő irasokat, Gialaztac es zittac az Papac vetkei? Vgi vagion: Mi üdönkbennis Sannazarus ieles Poeta, ciudalatos igen gialazta, es zitta, Alexander VI es az tizedic Leo Papat, de azert ugian kereztie[n] ember volt az vallasaban: Auentinus pedig, ez a töb effele Luther kouazzauac meg sauanittatot Historicusoc, sokat hazudnac... és oly dolgokat kennec az Papakra mellicet chiac meg sem gondoltac.”¹⁷ A római egyház és a pápák erkölcstelenségét Pázmány nem tagadhatja — máshol a protestánsokra bizonyít ilyesmit! —, szemében azonban mindez távolról sem jelenti a dogmák igazságának megdőlését;¹⁸ „iambor tudos tanitoc” ma is dörögnek, s joggal, e vétkek ellen, hisz saját maga tapasztalta Rómában: „Az Papac gonoz eletet (mikor gonozul kezdne

¹⁵ Magyarai István szavai: *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár 1602). Ferenczi Zoltán kiadása. Bp. 1911. 45.

¹⁶ Eszterházi Tamás: *Az igaz Aniazentegyhazrol ... Irattatol Aegidius Hunnius ... által ... Sárvár 1602.* (OSzK Keszthelyi Helikon Könyvtára RMK I. 104.) *Epistola dedicatoria.* 31. 35. A betűhív másolatért Rakos Józsefnek tartozom köszönettel. Eszterházi latin forrását — sőt Hunniusét is — közli Kaposi József: *I. m.* 84—85.

¹⁷ Az idézetek sorrendje: Pázmány Péter: *Felelet az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornac ... Nagyszombat 1603.* (Bp. MTA Könyvtára R 4r 135.) 61—62, 70—72.

¹⁸ Pázmány vitamódszeréről: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 130.

elni) es az ő uduarnepenec feslet erkölciét, nilua[n] ez mai naponnis, zinte Romabais, zinte az Papa es Cardinaloc hallatarais, minden nap erossen feddig es dorgalliac az iambot tudos tanitoc: Es chiac enis, oly kemeni zokkal hallottam Romaba, hoga meg feddetec az uduar nepenec vetkeit...”¹⁹ A dogmákon tehát Petrarca, Dante „és az több efféle poéták” írásai sem változtathatnak, mert ők különben is épp olyan katolikusok voltak, mint a kardinálok, „az mint eszébe veszi, valaki *olvassa* az ő írásokat.” Pázmány olvasta-e Dantét? — nem tudjuk. Mindenesetre többet tudhatott róla mint Eszterházi Tamás, akinek valóban nem egyebünnen van ereje, mint „az más ember pennája után való írkálásból.” A Rómát járt, kitűnően képzett leendő kardinális ismeretek birtokában látszik ítélkezni Dante fölött: tudja, hogy jó katolikus volt, s ha az olvasásra tett célzás még természetesen nem is lehet bizonyítéka a mű szövegszerű ismeretének, az nem vitás, hogy Pázmány különb forrásból tájékozódhatott Dantéről, mint az előtte fekvő könyv fordítói, s az nem feltétlenül jezsuita beállítottságú munka lehetett. Szélesebb látókörű műveltségéhez nem is mérhető ellenfelei szűkös tájékozottsága. Kitetszik ez az idézett passzusból is, ahol pl. az alig hetven éve elhunyt Sannazaro „ieses poeta” pápaellenes műveire hivatkozik. Pázmány némi túlzással még valóban „mi üdökn”-belinek nevezhette Sannazarot, így azt kell mondanunk, hogy rá való „kortársi” reflexiója műveltségének forrásai szempontjából értékesebb nyom, mint a még oly fontos Dante-utalás. Mivel semmi jele annak, hogy Pázmány Dante-ismerete — akár saját műveiben, akár azokon túl — hatássá lényegült, tovább-sugárzott volna, csupán a magasabb szintű kultúrába ágyazottság jelével mutat messzebb protestáns ellenfelein.

Kaposi a XVII. századi magyar Dante-nyomok közé sorolja a községi születésű Melchior Inchofer (1584—1648), az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* (Róma 1644) szerzőjének egy másik könyvében (*Historiae Sacrae Latinitatis*. Messina 1635) fellelhető Dante-hivatkozásokat is.²⁰ A Bécsben, majd Rómában tanult jezsuita, aki messinai tanári működését követően Milánóban halt meg, semmiféle szállal nem kapcsolódik a magyar irodalmi élethez, a *De vulgari eloquentia*-ra vonatkozó utalásainak tehát nem szabad különösebb jelentőséget tulajdonítanunk.²¹

A magyarországi Dante-recepció másik, minőségileg magasabb szintű iránya a reneszánsz hazai fénykorának és elhalásának időszakában a legnagyobbak: Bornemisz, Balassi és Rimay nevéhez kapcsolódik. Kaposi József igyekezett meghatározni könyvében azokat az összefoglaló műveket, melyekből régi íróink Dantéről is tájékozódhattak, s úgy vélte, hogy „a XVI. évszázad kezdetén litteratoraink világtörténeti ismereteiket többnyire a Hartmann Schedel és Antoninus firenzei érsek krónikáiból merítették...”, valamint „Trithemius János sponheimi apát »De scriptoribus ecclesiasticis« című könyvében is olvashatták őseink” Dante kurta biográfiáját. Alább még egy ilyen tájékoztató művet említ: Nicolaus Reusner (1545—1602) *Icones...* c. Bázelen 1591-ben kiadott fametszetű arcképgyűjteményét, amiben — Petrarca, Tiziano, Michelangelo stb. mellett — Dante babérkoszorús portréjára is rálelünk. Kaposinál azt olvassuk: a szerző „megbizonyosodott” arról, hogy e kiadványt „a régi magyarok kíváncsi érdeklődéssel lapozgatták.”²² Állítását azonban kivételesen bizonyítatlanul hagyja. De valóban így lehetett, mert a nem kevés öntudatot eláruló összeállító — arcma az első helyen tekint ránk! — protestáns szellemű

¹⁹ Pázmány Péter: *I. m.* 70—71.

²⁰ Kaposi József: *I. m.* 86—89.

²¹ Kaposinál az az állítása (89.), hogy „Nálunk a »Historiae Sacrae Latinitatis«-ból az 1638-iki müncheni és az 1742-iki prágai kiadásokat olvasták” — megalapozatlan. E következtetésre csupán azért juthatott, mert a könyvnek ez a két kiadása van meg a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

²² Kaposi József: *I. m.* 78, 81.

kiadványt produkált, s tudomásunk van arról, hogy az alább említendő XVII. századi Frölich Dávid — aki földrajzi művében kétszer is utal Dantére — bírta e könyv 1589-es kiadását: kéiratos albuma („Stammbuch”-ja) ehhez kötve maradt fenn. A szóban forgó gyűjtemény tulajdonképpen egy hasonló jellegű, egy évvel korábban kiadott összeállítás második darabja, s benné hiába keressük pl. a pápákat, helyettük Bullinger, Matthias Flacius Illyricus stb. portréival találkozunk. Protestáns szellemén kívül elsősorban érdekes magyar vonatkozásai miatt ismerhették nálunk, hisz közreadja „Pavlvs Schalichivs Comes Hunnorum, S. Th. D.”, a horvát származású filozófus kalandor, „Joannes Sambvcvs Med. et Historicus” és „Stephanvs Szege-dinvs Vngarvs Theologvs” portréit is. Ez utóbbi Skaricza Máténak mesteréről készített ismert kitűnő metszete, a képek mellé járuló életrajzi adatokat is a tollából való latin epigramma helyettesíti.²³ E Dantét éppen csak érintő hasznos műveknek minden bizonnyal volt keletje nálunk, de Bornemisza, Balassi — és mások, a XVII. századból is — mindenekelőtt a születési helyéről magát Volaterranusnak nevező Raffaello Maffei *Commentariorum urbanorum octo et triginta libri* c. vaskos enciklopédiájából merítették humanista ismereteiket, s itt olvastak, innen tudtak elsősorban Dantéről is. Volaterranusnak 1506-tól számtalanszor megjelent műve rendkívül népszerű volt Magyarországon. Az esztergomi főszékesegyház bibliotékája pl. 5, a budapesti Országos Széchényi Könyvtár 3, az Egyetemi Könyvtár pedig 4 példányát őrzi, s feltűnik a mű régi könyvjegyzékekben is: pl. a humanista Báthory András püspök, Gian Michele Bruto, Báthory István fejedelem történetírója és Perneszi György, Bornemisza Péter mecénása könyvei között.²⁴ Volaterranus feltétlen tisztelete nemcsak számtalan régi magyar mű hivatkozásán mérhető, de ennek jele az is, hogy Székely István világhronikájából sem maradhat ki (223b), s hogy Frölich Dávid később tárgyalandó földrajzi munkájában a 283. lapon Volterra mellett ezt olvassuk: „Patria Raphaelis Volaterrani...” Az enciklopédiát behatóan elemző Eckhardt Sándor rámutat,²⁵ hogy Volaterranusnak — enciklopédiájából kitetszően — érdekes magyar kapcsolatai vannak: testvéröccse együtt tanult Janus Pannoni-usunkkal Ferrarában; 1477-ben pedig hazánkban is megfordult, ezzel magyarázható Magyarországról közölt megfigyeléseinek frissessége. A történeti, mitológiai, irodalmi és egyháztörténeti s különféle — jobbára középkorias szemléletű — természettudományos ismeretekkel, prédikációhoz vagy világi szónoklathoz egyaránt kitűnően felhasználható exemplumokkal telezsúfolt enciklopédia, „a kivonatok kivonatainak roppant kompilációja”²⁶ Bornemisza könyvtárában is megvolt, sőt bejegyzésekkel tarkítva szerencsésen fenn is maradt.²⁷ Ahogy a kutatás rámutatott, a magyar refor-

²³ Nicolaus Reusnerus: *Icones sive Imagines virorum literis illustrium* . . . Argentorati 1590. Skalich és Zsámboki portréi: 366, 394. Hozzákölte: *Icones sive Imagines viuae literis Cl. Virorum Iuliae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae*. Basileae 1592. (Bp. Egyetemi Könyvtár M 35.) Dante arcképe a 15b, Skaricza metszete a kötet utolsó lapján látható. Szege-di Kis portréját erőteljes, karakterisztikus megformáltsága magasan kiemeli az egymásra hasonlító kommersz-illusztációk közül. Frölich példányáról ld. Házi Jenő: *Ismertetlen adat Szenczi Molnár Albert életéhez*. MNy 1936. 318—319.

²⁴ A hazai Volaterranus-példányokról: Koltay-Kastner Jenő: *Bornemisza Péter humanizmusa*. It 1953. 92. A könyvjegyzékek adatait ld. Veress Endre: *Báthory István püspök könyvtára*. MKSzele 1905. 13., Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600*. Bp. 1937. 108. és *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból*. ItK 1962. 85.

²⁵ Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint*. Bp. [1941.] 13—24.

²⁶ Borzsák István jellemzi így: *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp. 1960. 252.

²⁷ Bornemisza Volaterranus-példányát (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár B. V. 1566.) Schulek Tibor írta le először: *Bornemisza Péter 1535—1584*. Sopron-Bp.-Győr 1939. 19—20. Bejegyzéseivel Eckhardt, Koltay—Kastner és Borzsák idézett művei foglalkoznak, utóbbi a 443. lapon.

máció legjelesebb írója főleg azidőtájt forgatta sűrűbben Volaterranus fóliánsát, amikor a gyermek Balassi Bálint nevelője volt: egyenesen belőle tanította nagyrahívott alumnusát, akinek tollpróbáit ugyancsak őrzi a kötet. Voltaképpen ez a „rossz kompendium” (Eckhardt) képezte a zseniális autodidakta Balassi egyetemes tudásának alapjait. Bornemisza különös érdeklődéssel épp az itáliai reneszánsz íróiról szóló részeket széljegyzetelte, és egészen biztos, hogy azokat Balassival is elolvastatta. Aláhúzással jelöli meg Dante és Petrarca életrajzi adatait, a margón pedig sorszámozva kiírja: „1. Dantes — Vita — Mors. 2. Petrarca — obiit Fran[ciscus] Petrarca.” Amikor a Volaterranustól különösen dicsért Janus Pannoniushoz ér — „aki görögül vagy latinul, akár verset, akár prózát írt, nem valami barbárnak, hanem valószínűsége rómainak tetszett” —, büszkén megjegyzi: „NB: Ungarus.” Volaterranus különben már a *Res Florentinorum* c. fejezetben megemlékezik Dantéről — röviden érinti követségét —, majd pedig az „antropologia”-i rész *De his qui reliquis in artibus claruerunt* c. fejezete — az irodalomban és tudományokban oly kiváló firenzei nép érdemeiről adott rövid bevezetőt követően — alapos részletességgel említi újra: „Dantes poeta Florentinus e gente Alegheria, Durantes ab initio uocatus, interciso deinde, ut sit in pueris, uocabulo. Natus anno M. CCLXV. liberalibus artibus in patria legitime eruditus, poeticae deditus ab ipsa pueritia fuit. Amavit in adolescentia Beatricem, cui carmina multa dicauit: maiora deinde secutus studia, opus egregiu[m] quod nunc extat Latinis plane carminibus inchoauit. Cuius initium Vltima regna canam: q[uo]d minime uena succedente ad uernaculum flexit sermone[m], in quo facile princeps emicuit. Pulsus exinde Florentia cum reliquis Albis ad Maruellum Malespina[m] Marchione[m] primo co[n]fugit: deinde ad Canemgrandem Veronae principem: quem etia[m] in auxilium partium suaru[m] contra Florentinos dimicare co[m]pult quu[m]que apud eum ab initio in honore esset, paulopost ob linguae licentiam contraxit offensam. Post itaq[ue] annos quatuor cum frustra reditum in patriam tentasset, etiam Henricum sextum ad Florentiae obsidionem ducendo, spe omni amissa Raue[n]nam profectus est ad Guidonem Polentanum eius urbis principem: apud quem in magna item dignatione fuit, ociumq[ue] quale optauerat nactus, opus suum absoluit. Acciditea tempestate ut bellu[m] Veneti Guidoni mouere[n]t. Dantes igitur orator missus de pace, minime ab eis acceptus aut auditus est. Reuerentes itaq[ue] Rauennam rebus infectis paulopost morbo contracto uti existima[n]tur ex animi dolore extinctus est: anno aetatis LVI. Scripsit praeter haec opusculu[m] de Monarchia, ubi eius fuit opinio q[uo]d imperiu[m] ab ecclesia minime dependeret. Cuius rei gratia tanqua[m] haeret[ic]us post eius exitu[m] damnatus est...”²⁸ Ezután Petrarcáról, Boccaccióról olvashatunk, majd másokat követően kerül sor Janus Pannoniusra, róluk azonban Volaterranus már vázlatosabban tudósít. Dantéről egyébként Bornemisza alig tudhatott többet, amit Volaterranusnál talált. A műveiben oly erőtlén személyes visszhangot verő észak-itáliai útja idején bővílhettek ugyan ismeretei, de bizonyára nem Dante olvasásával, hisz valószínűleg nem is tudott olaszul. Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a Manlius által összegyűjtött melanchtoni közhelyek egyikét úgy vette át, hogy annak nem értette meg Dantére vonatkoztatható célzását, amit különben biztosan nem értett forrása sem. Borzsák István fedte fel, hogy Bornemisza szóban forgó példájában — bizonyos „Rosa neuü egy ember” öngyilkosságának története — az „adj Cato mellett helyt” azt jelenti: a milánói felkelővezér Dante

²⁸ *Commentariorum urbanorum* Raphaelis Volaterrani octo et triginta libri... Basileae 1559. (Bp. Egyetemi Könyvtár J 2r 1. A címlapon XVII. századi kéz írásával: „Ex libris Comitiss Fr[ancisci] de Nadasd.”) Dante követségéről: 108, az idézett sorok: 488.

Cato-jával kívánna örködni a *Purgatorio* kapujánál.²⁹ Bornemisának fogalma se lehetett arról, hogy itt a *Commedia* közelében jár,³⁰ az ő Dante-ismerete kimerül Volaterranus széljegyzetelésében. E nyom mégis többet jelent, mint az eddig elősoroltak, többet, mint a humanista tudományosság egyik középszerű latin kompendiumának Dante kapcsán is megnyilvánuló hazai hatása. Bornemisza láthatóan *tanulta* a Dantére vonatkozó adatokat; amit megtudhatott róla, elraktározta ismeretei közé, s ami ennél is fontosabb: közvetítette Balassi Bálinthoz, akinek kivételesen magas szintű olaszos műveltségében a már létrehozott kapcsolat megizmosodhatott, egyéb ismeretekkel meggazdagodva hatássá is növekedhetett.

Zrínyi előtt senki nem kapcsolódik irodalmunkban annyi erős szállal a klasszikus, de még inkább a kortársi olasz irodalomhoz, mint Balassi Bálint. Tökéletesen ismerte a nyelvet, Petrarcat, Machiavellit és Castiglionét olvasta, remek átdolgozásai vannak olaszból. Talán Padovában is járt, de Báthory István erdélyi fejedelem majd lengyel király olasz szótól és dallamoktól hangos udvarában mindenesetre megfordult. Mindeme kapcsolatok ismertebbek annál, semmint tovább kellene részleteznünk őket. A lényeg, hogy Balassi esetében valóban „hozzáférhetett a tényleges olasz reneszánsz irodalom legnagyobb teljesítménye; hogy „benne élt *saját kora* olasz költészetének világában..., ismerte az olasz könyvsajtó legfrissebb termékeit, nem az irodalmi elmélettől úgyszólván kanonizált klasszikusokat, vagy nemcsak azokat, hanem a napi és sokszor rövid életű termelést...,” s alkotó módon, megújítva építette munkáiba azok felhasználható motívumait.³¹ Dante nevével vagy filológiaiilag igazolható hatásával mégsem találkozunk életművében! Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy Balassi nem ismerte, esetleg nem is olvashatta Dantét. Ő, akinek még érett verseiben is visszhangzik Volaterranus némely hasznos tanítása, nem felejthette el a Bornemisától kapott leckéket; azok — más hatásoktól felerősödve — biztosan beértek később, s így — bármily különös — azt mondanánk: a reneszánsz korában egyedül ő lehetett az egyetlen régi magyar író, aki ismerhette, s aki képes lehetett megérteni, befogadni Dantének legalább szerelmi költészetét. Mindez nem merő fel-

²⁹ „Rosa neuü egy ember, midön öis soc gaz nepet fel inditot volna Mediolanum ellen, es fogua vitetec, ö maga által veri magat, Kinec sebebe illy irast talalnac: WR Isten te tudod hogy az en igyem igaz volt, ezert erőtte adgy öröc áletet [!], auagy Cato mellet helt. Oh ki czoda ördögi keszite volt ennekis pokolra. [A margón]: Ez Catois felakaztotta volt magat.” Bornemisza Péter: *Negyedíc rese az evangeliomokból es az epistolakból valotanysagoknak*... Sempte 1587. (Bp. Egyetemi Könyvtár RMK I. 18.) 87ob. Vö. Borzsák István: *I. m.* 442—443.

³⁰ Úgyanezet kell mondanunk Szenczi Molnár Albertről, aki Ziegler-fordításában az Ugolino-történetet Dante említése nélkül magyarítja: „... az Hugolinusis, az Pisa városbéli nagy VR az Gvelfusok részén, az mellýről Platina [a margón]: In vita Nicolai 3. emlekezik, hogy öly nagy jó szerencsés volt lényen... Az Szerencse ö néki egész életében hiven szölgált, és ö-is az Szerencsének: de végre csalárdságát ö rayta valóban meg mutattya. Az Gibellinusok, (mivel ö az Gvelfusok pártján vólna) Kiknek Hadnagyok *Rogerius* az Pisai Püspök vólt, reá mennek, környül vészik az ö házat, meg ostromolyák és negvészik: Szeme előt meg ölik egy fiát, és egy unokáit, kik az attyokat öltalmazták, és ö magát megfogják és egy Toronyba vetik két fiaival és három unokáival együt, erőssen bészárják, és az kulcsot az Torony alat folyó Arnus vízébe vetik. Ott kellet nézni, hogy az ö szerelmes fiaí és unokái, az önnön öleben, és ö maga-is vélek együt éhel halna meg, és nagy kiáltással és jaygatással végeznek életeket. Ez lett kimeneteli az nagy Szerencsének.” Az idézetet — rövidebben a Platina-ra való utalás nélkül), pontatlanul, hibás lapszámot feltüntetve — közölte: Kaposi József: *I. m.* 98. Szövegünk forrása: Szenczi Molnár Albert: *Discursus de summo bono... Ennekelötte Josqvinus Betvleivs által... bocssattot ki.* Lőcse 1630. (Szegedi JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet Könyvtára VII. a. 4634.) 44, 67.

³¹ A Balassi és az olasz irodalom viszonyát tárgyaló legkiválóbb tanulmányunk mindmáig Waldapfel Józsefé: *Balassi és az olasz irodalom* (1936). *Irodalmi tanulmányok.* Bp. 1957. 104—134. Az idézet innen való, a 105. lapról. Az *Il Cortegiano* ismeretéről: Gerézdí Rabán: *A magyar világi líra kezdetei.* Bp. 1962. 286—288.

tételezés. Perdöntő — vele is kapcsolatba hozható — Dante-adatunk van tehetséges tanítványa, életművének első értékelője és gondozója, Rimay János tollából. Rimay az 1610-es évek elején előszót írt Balassi nyomtatásra szánt verseihez. Irodalomtörténetünknek ez a klasszicizmusig egyedül álló, páratlan értékű esztétikai dokumentuma „a magyar reneszánszban kifejlesztett irodalmi, nyelvi öntudat legfejlettebb, legérettebb fázisát szemlélteti,”³² s „példátlan irodalomtörténeti tájékozottságú” szerzője (Waldapfel) Dantéről is említést tesz: „Ha ki az szerelem argumentomában való énekének munkáját nem javolja pengig, sőt kárhozthatná inkább, kárhoztassa az egyéb minden Nemzetségek nyelvén írt hasonló munkákat is, hát az tegye semmivé őket, csak arányozhassa, hogy bizonyos részekből épített valami dolognak épületi és épsége nagyobbik részének tőle való elszakasztásával még maradékát is teheti-e épségében? Az deáki nyelvnek kincses tárháza is felette megüresülne, bizony meghalványodnék igen ábrázatjának a képe is, ha az ő ábrázatját igen ékesítő egyéb színe közül ezt az tekintetít felette szépítő Miniumját letörlenők róla s elszakasztanók melőle: ki noha nem az Theologiához, de az teljes és derekas deákság állapotjához s akarmi Nemzetség nyelve vakarításához[!] oly szükséges, hogy sem az első, sem a közép, sem az utolsó időbeli elmék nem tartóztatják ez argumentomon való munkálkodásoktól magokat, hacsak Ausoniusról, Dantesről, Petrarcháról, Bocatiusról, Eneas Silviusról szállítjuk ennek az munkának successioját és származatját is Sanazariusra, Auratusra, Macrinusra, Vezeliusra, Corderiusra, Moneriusra, Sammarthanusra, Passeratiusra, Bellaiusra, Johannes Secundusra, Petrus Lothihiusra, Vulteiusra s az több velek egy időben élő és utánok követközött számtalan fő tudós emberekre, kik az deák nyelv ékesítése mellett azen Miniummal az közönséges honjokbeli nyelveket is mind színezték s mind ékesítették, kiknek írásihoz Plautusnak, Terentiusnak, Ovidiusnak, Catulusnak, Tibullusnak, Propertiusnak, Cornelius Galusnak, Horatiusnak, Martialinak is tökéletes deákságó írásit ragasztván, könnyen megarányozhatjuk, hogy ha az deáki tudományak ezek munkáival hoszu magosra huzalkodott tornya nem apadna s nem alacsonyodnék-e valamit, ha rajta való épületiből ezeknek munkáit kihadnók és rekesztenők?”³³ A bonyolult manierista stílusban készült előszónak ez a viszonylag világos passzusa nem mond kevesebbet, minthogy a szerelmi argumentum feltétlenül jogosult a költészetben, hisz a latin nyelvű irodalom értéke is megkisebbednék, ha a szerelmi tárgyú műveket kiiktatnánk belőle. Noha nincs köze a teológiához, de művelése egy tudós költő számára mégis fölöttébb szükséges: az ó-, a közép- és az újkor nagy írói — mint pl. Dante, Petrarca és Boccaccio — sem „tartóztatják ez argumentomon való munkálkodásoktól magukat”. A felsorolt szerzők a latin mellett nemzetük nyelvén is megénekelték a szerelmet, Balassink az ő példájukat követte „jó móddal.” A hangsúly — bár a nemzeti nyelvről is szó van — a szerelmi argumentum védelmére esik, s e téren a firenzei triász súlyos igazoló példájánál aligha lehetne kitünőbbet felhozni. És csak megnöveleti Rimay dús érvelésének igazát, hogy az előszó élén — fentebb idézett fejtegetéseinek nyitó gondolataként — még egyértelműbben, történeti módon világít meg összefüggéseket. A megelőző század, a reneszánsz és reformáció hatalmas vívmányait sorolja elő: a „kézi mesterséges sokmunkáknak külömb-külobm új találmányó ékes formái” (technika), az „írás-tudó mesterségek” (irodalom, művészet) eredményeit, valamint különös nyomatékkal azt, hogy a reformáció eredményeként „az tudományoknak kiáradásából” megékesedtek a nemzeti nyelvek. E történeti visszapillantás s a fenti hosszabb idézet hangsúlyai Waldapfel József álláspontját igazolják: Dante és a többi tekintély elsősorban nem a

³² *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Id. kiad. 21.

³³ Rimay János *Összes művei.* Összeállította Eckhardt Sándor Bp. 1955. 42.

nemzeti nyelvű költés, hanem a szerelmi tárgy igazolásául kerül elő. El kell tehát vetnünk a *Vita Nuova*-fordító és Rimay-monográfus Ferenczi Zoltán ama vélekedését, hogy ti. Rimay plauzibilis nyilatkozataiból az derül ki: Balassi a magyar lírai költészet tudatos művelésével éppen úgy akarta fejleszteni nyelvünket és irodalmunkat, mint ahogy azt Dante a *De vulgari eloquentia*-ban kifejtette. A lingua vulgaris előtérbe helyezése, a nemzeti nyelvű költés három méltó tárgyának (Egészség, Szerelmem, Erény - Salus, Venus, Virtus — vö. Lib. II. 2.) Balassinál vitézi, szerelmi és istenes versekben testet öltő kultusza — amely hármasságot Rimay oly élesen feltünteteti — Ferenczi szerint mind Dante tanulmányából származott a mesterhez és tanítványához, ha esetleg nem is közvetlen úton, hanem „magából az irodalmi köztudatból.”³⁴ Erre távoli általános párhuzamokon túl semmiféle konkrét filológiai bizonyíték nincs, a tetszetős elmélet tehát merő hipotézis. (Az lenne meglepő, ha a katona és költő Balassi a reneszánsz hazai tetőpontján esetleg más tárgyakról énekel, s Rimay nem az anyag sugallata szerinti csoportokban tárgyalja verseit!) Amikor végleg töröljük filológiai babonáink közül, ezzel még semmit nem száll alá Rimay Dantehivatkozásának értéke. A szerelmi költés létjogosultságát igazolni Beatrice poétájával — egyáltalán nem értéktelenebb mozzanat, mint az egyébként helyesen hangsúlyozott tudatosságot levezetni belőle.

De a probléma tárgyunk szempontjából nem is a Dantével való érvelés indítékában rejtezik, hanem az előszóba foglalt gondolatok, s a közéjük zárt Dante-adat genesisében. Eckhardt Sándor egyik tanulmányában kitűnő érzékkel jegyezte meg: „én Balassi hangját hallom ki abból az előszóból is, amit Rimay tervezett kiadása elé írt és ahol a reneszánszsal és reformációval kapcsolatban a nemzeti irodalmak fellendüléséről elmélkedik.”³⁵ A gondolatsort azonban nem szötte tovább, s mert ekkor még ismeretlen volt Balassi pásztordrámájának nagyjelentőségű prologusa, így alább úgy vélekedett: mivel a pastorale-t Rimay nem említi, nem is ismerte. Így van-e valóban? A prologus — Balassi tudatos irodalmi programjának költői hevületű foglalata — és a Rimay-előszó szorosan összefüggenek: szövegpárhuzamok igazolják, hogy Rimaynak szinte nincs egyetlen olyan gondolata, amit Balassinál is meg nem találunk. Ahogy Rimaynak Balassi halálára írt epicediuma nem egy helyet a mester *saját* intenciói alapján készült, ez az apológia is ugyanúgy a költő által már kifejtett elvekre támaszkodik. A botránkozást keltő szerelmi tematika jogosultságáról Balassi így ír: „Oztán mennyi Olasz, Franczus, Német vagyon, ki az féle dolgok-
 rul szerez vagy verset vagy Commediát, kit nem botránkozásnak, hanem szép talál-
 mánynak dicsirnek egyéb nemzetek!” Rimaynál ezt olvassuk: „Ha ki az szerelem
 argumentóban való énekének munkáját nem javalja penig, sőt kárhoztatná inkább-
 ban, kárhoztassa az egyéb minden Nemzetségek nyelvéen írt hasonló munkákat is”;
 s alább az olasz, francia és német poéták is felsoroltnak. A nemzeti nyelv tudatos
 költői gazdagításáról Balassi az előbbi gondolatot folytatva beszél: „Ha én is azért az
 magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani hogy megesmerjék mindenek, hogy
 magyar nyelven is meglehetne ez, az mi egyéb nyelven meglehet, ez jóakarattért nem
 érdemlem, hogy botránkozónak hijanak emberek.” Rimay szerint „ő minden magyar
 elméjek előtt az magyari nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával felette
 előrehaladott..., Magyar nyelv ékessége példája..., s tökéletes magyarság ajánló for-
 máta és példát is vehetnénk” tőle. Balassi egyaránt büszke vitézi érényeire és tudomá-
 nyára: „nemcsak fegyverre jó szívvel, hanem egyébre is mindenre jó elmével szeretete
 volna Isten az mi nemzetségünket.” Ugyanez áll Rimaynál: „ez vitéz Urnak s vitézlő

³⁴ Ferenczi Zoltán: *A »lingua vulgaris« a magyar irodalomban*. Akadémiai Értesítő. 1921. 11—16.

³⁵ Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint írói szándéka*. It. 1958. 341.

rend Atyjának az derék tudomány kincsével is így rakodott s gazdagodott volt meg az elméje.” Hogy verseit eltulajdonítják, s azokkal udvarolnak az ifjak, erre is tesz némi célzást Balassi az erdélyi nemes asszonyokhoz írt ajánlásban. Rimay részletesen boncolja a Balassi-szövegek romlásának kérdését, egyenesen a mester egyik leveléből vett hosszú idézettel támogatván állítását.³⁶ De valóban, miért nem hivatkozik Rimay a pastorele-ra? Mert a sztoikusává lett tanítvány Balassi szerelmi költészetének is csak tudós volta miatt ismeri el létjogosultságát. Magát a szerelmi költést is jellegzetesen *tudós* érvekkel igazolja: más népek nagy költői is művelik, ezeknek neveit aztán — mintegy védekezésül — áradatként zúditja az olvasóra; a latin „kincses tárháza” üresebb lenne, ha onnan kiiktatnánk stb. Hogy hivatkozhatna hát a „világbiró szerelemnek győzhetetlen nagy hatalmát” szenvedélyesen felkiáltó prolóógus Balassijára, aki holtig követni kívánja a szerelmet, mint jó oskolamesterét, aki szerint a szerelemben elmerült magyar nemességről még Bornemisza is kevesebbet írt meg, „ahoz képest, az mit az dolog őmagában fog!” A szerelemnek e ritka tudatos, az élet valóságából fakadó apoteózisa — ti. a prolóógus — egyébként sem olyan tudós mű, mint az előszó vagy akár az abba illesztett, irodalmi kérdésekről értekező, manierista képeket is megvillantó Balassi-level. Hölgyeknek készült, míg Rimay azokhoz szól, „akik deáki nyelven” is értenek (az első mondatok latinul is maradtak ránk), Balassi nem terhelte meg prolóógusát súlyos történeti — netán irodalomtörténeti — anyaggal („Históriát nem irhattam”), a költőnek mondott Cortez Ferdinandus kivételével pl. minden valamelyest művelt olvasónak ismerős ókori és korabeli történeti személyekre hivatkozik stb. Rimay tehát csak a tiszta reneszánsz szemléletből kiszakított pusztá tételeket vehette át mesterétől, s azokat a későreneszánsz felfogásának megfelelően tudós érvekkel igazolta. A Dante-utalás — s ugyanúgy a többi egymásra zsúfolt példa — funkciója most már pontosan meghatározható: a szerelmi költészetnek a későreneszánsz korához kötött értelmezésben interpretált egyik igen becses, igazoló tudós példájával van dolgunk. A csupasz név mögött azonban egy történeti összefüggésekben szemlélt szerelmi tárgyú és nemzeti nyelvű poeta doctus jelentőségének reális érzékeltetését kell látnunk. Aki ezt a művet — Dantéét — ennél is többnek látta és tudta, s a tiszta reneszánsz eszmények jegyében érthette is meg, Balassi Bálint volt. Mert ha igaz az, mit fentebb részletezőn bizonyítottunk, hogy ti. a tanítvány apológiája első renden a mester forrásaiból táplálkozik,³⁷ akkor áll ez Dantére is: nem lehet vitás, hogy az évtizedeken át Balassi lábánál forgolódo Rimay Dante nevét is hallotta rajongott tanítójától, akit valamikor ugyancsak préceptora, Bornemisza Péter tanított meg arra. Rimay Dante-utalása így sokszoros fontosságú: Dante törvényszerűen ekkor, a reneszánsz legnagyobb magyar lírikusa környezetében lép be a magyar irodalomba.

A befogadás harmadik iránya sem tudja azonban meggyökereztetni. A magyar későreneszánsz polgári ágának Dante-reflexióiról van szó. Láttuk, hogy e polgári írócsoport Itáliában is megfordult vezéralakja, Szenczi Molnár Albert Dante nevének említése nélkül, egyszerűen forrását követve örökíti meg a Commedia egyik epizódját, a közvetett utalásnak tehát nincs jelentősége. Fontosabb nyomokat találunk a Szenczi Molnárra mestereként tekintő Szepsi Csombor Márton (1595—1622)

³⁶ Az idézetek sorrendje: Balassi Bálint *Összes versei és Szép magyar komédiája*. Sajtó alá rendezte Eckhardt Sándor, az utószót írta Klaniczay Tibor. Bp. 1961. 170, 169., Rimay János: *I. m.* 40.

³⁷ A Rimay-előszónak bizonyára vannak egyéb tudós forrásai, kellő filológiai bizonyítékok hiánya miatt e kérdésben azonban még nem látunk tisztán. A hatalmas XVI. századi petrarkista, manierista anyagot áttanulmányozó Waldapfel József pl. nem találta meg mintáját. A megoldás első kísérlete Koltay-Kastner Jenőtől: *Rimay János Balassi-előszava*. EPhK 1948. 87—91.

műveiben. Csombor Márton — aki 1620-ban elsőnek jelentetett meg magyar nyelven tudós földrajzkönyvnek is szánt útleírást — 1616 júniusától 1618 áprilisáig a lengyelországi Gdańsk protestáns akadémiai gimnáziumában folytatta tanulmányait, majd nagy nyugat-európai útja befejeztével 1618 őszén tért vissza Magyarországra. Az úti élményeit és Európa-földrajzot tartalmazó *Europica varietas*, valamint sztoikus szellemű erkölcstanító könyve, az *Udvari schola* mellett ismerjük két énekét is. A Balassi és Szenczi Molnár hatását mutató versek egyike, az *Egekben lakozó szentséges háromság* kezdetű 14. strófájában az ének zsoltáros képi anyagától elütő hasonlattal találkozunk:

Az kegyes természet nem atta vegh hazul
Ez testet ennekem hanem csak szallasul,
Röuid ideiglen valo kis Satorul,
Mely tabornak helyen hertelen meg avul,

*Mint az vizeniaro ha ki szal haiorul,
El iöt utat nézuen nem ismeri partrul,
Ezenképen lelek ki menuen testembül,
Nem emlekezik meg többe ez életrül.*

Kerlek azért Vram ha el iö az ora,
Mellyen ez vilagbol szolgadnak utára,
Kelletik indulni: nész bodogságára,
Visely lelkemnekis gondot otmárá.³⁸

A hasonlat az *Inferno* I. énekének e két terzinájára emlékeztet:

22. Et come quei; che con lena affannata
Vscito fuor del pelago a la riuva
Si uolge a l'acqua perigliosa, et guata;
25. Così l'animo mio, ch'ancor fuggiua,
Si uols' a retro a rimirar lo passo;
Che non lasciò giamai persona uiua.³⁹

Még Babits Mihály fordításában is:

És mint ki tengerről jött, sok veszéllyel,
amint kiért lihegve, visszafordul,
még egyszer a vad vizen nézni széllyel:

úgy lelkem, még remegve borzalomtul
végignézett a kiállt úton újra,
melyen még élve senkisémet jutott túl.

³⁸ A versek Szepesi Csombor Márton *Europica varietas*-ának függelékeként jelentek meg. Kassa 1620. (Bp. OSzK RMK I. 500.) Az idézet a 403—404. lapról.

³⁹ *La Divina Commedia di Dante, di nuovo alla sua vera lettione ridotta con lo aiuto di molti antichissimi esemplari* . . . in Vinegia appresso Gabriel Giolito de Ferrari et Fratelli MDLV. (Biblioteca Gdańska Polskiej Akademii Nauk Dk 2222. 8°.)

Az egyezés kétségtelen: valaki partra lép a tengerről, visszapillant a megtett útra, majd lelkéről beszél. Míg azonban Dante dús jelzőket használ, s a „vad vadon” és a veszedelmes tengeri út között von párhuzamot, addig Szepsi Csombornál megcsönkul a kép, a lélekkel kapcsolatban egyenesen a halálról beszél, holott Dante csak annyit mond a megtett útról: „Che non lasciò giammai persona viva.” Kérdés azonban, Dante eredeti olasz szövegének követése, tőle való átvétel-e a hasonlat ténylegesen? Vagy csupán távoli véletlen összecsengés, esetleg egy már Dante előtt is használatos toposz, illetve e dantei helyet átvevő valamilyen más műnek közvetett hatása? Néhány adat amellett szól, hogy Szepsi Csombor esetleg Dantéből is meríthetett. Látni fogjuk: nevét kétségtelenül ismerte; valami „kiczint” tudott is olaszul (útleírásában feljegyzi: Londonban „találtam egy olaszra, kiuel az mi kiczint tuttam Olaszul vesztegettem”); és a gdański gimnázium könyvtárában megtalálhatta a *Divina Commedia*-t. A hasonlat genezise ugyanis csak Gdańskba vezethet bennünket, mert az énekben a szerzőről úgy esik szó, mint aki „Isten idegen helyekben vezérlett zarándok szolgája”, Csombor Márton verse tehát az európai utazás után készült. A gdański gimnázium könyvtárának alapját a szerzőnktől jól ismert Giovanni Bernardino Bonifacio (1517—1598) Itáliából elűzött protestáns szabadgondolkodó vetette meg egy jelentős adománnyal. Ebből a könyvgyűjteményből származik a mai Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk 1555-ös velencei *Commedia*-kiadása, aminek használata szóba jöhet, s amiből fenti idézetünket is vettük. Amennyiben az egyéb felsorolt lehetőségek valamelyike áll fenn, azok is alighanem Gdańskhoz köthetők, hisz Szepsi Csombor műveltségének kialakításában, íróvá fejlődésében ez a város játszott a legfontosabb szerepet.⁴⁰ S ezzel azt is jeleztük, hogy kultúrája alapvetően teológikus, protestáns, ugyanakkor sokkal inkább természetudományos, mint irodalmias színezetű, törvényyszerűen hiányzik belőle minden mélyebb olasz orientáció vagy inspiráció. Ha valóban ismerte is Dantéből legalább e két terzinát, az így itt sem az olasz irodalom „hatása”, hanem jelen esetben Gdańské. Dantéről való alaposabb ismeretét Szepsi Csombor elárulhatta volna más helyt, de nem tette, mert az erkölcsi maximák klaszszikus történeti példáival telezsúfolt *Udvari schola*-nak *Haragodat megh győzzed c. intésében* csak ezt olvassuk: „Az Dantes nevü fő Poeta, nem mértekelheté megh haraghiát, az mellyet szüvében fogadot vala az Gvido Polentanus ellen, ki ötet, midön az Velencesz Vrak követseghben hozzáia küldötték vala, megh nem halgatta vala, mely dolgon úgy megh haraguvék az Dantes, hogy mindgyárt haraghiában megh hala.”⁴¹ Jeleztük már, hogy „Az Dantes nevü fő Poeta” történetét Szepsi Csombor Volaterranusból kölcsönözte. Bán Imre arra is rámutatott: fölöttébb sietősen, hisz az enciklopédia világos tudósítását félreértve Dantét a velenceiek követeként Guido da Polentához küldi.⁴² Volaterranus e magyarul olvasható Dante-anekdotája — bármilyen illúziórombolás is leszögezni — Csombor Márton könyvében gyarló exemplum csupán. Korántsem a „fő Poeta” iránti tiszteletből került az *Udvari schola*-ba, hanem egyszerűen azért, mert Volaterranus ama utalásából, hogy a Ravnába eredmény nélkül visszatérő költő „valamivel később betegségbe esett, és hihetőleg lelki szenvedései miatt meghalt” —, Szepsi Csombor azt következtette: „haragjában meghala”. Az ilyen hangsúllyal előadott történet így kiválóan alkal-

⁴⁰ *Szepsi Csombor Márton versei* ItK 1958. 70—76., *Szepsi Csombor Márton Dante-hasonlata*. FK 1959. 187—189., *Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében*. FK 1960. 67-70. Bonifacio-hoz: Aldo Bertini: *Giovanni Bernardino Bonifacio marchese d'Orta, fondatore della Biblioteca Civica di Danzica*. Estratto dall' „Archivio Storico per le Province Napoletane”. Vol. XXXVI (1957). Napoli 1958. 77 p.

⁴¹ Szepsi Csombor Márton: *Udvari schola*. Bártfa 1623. (Bp. OSzK RMK I. 527.) 30.

⁴² *Szepsi Csombor Márton versei*. ItK 1958. 76., Bán Imre: *Szepsi Csombor Márton Dante-utalása*. ItK 1960. 261—263.

masnak bizonyult a címadó erkölcsi intéz — „haragodat meggyőzzed!” — tanításának igazolására. Csombor Márton ráadásul el is ítéli Dantét, aki lám halálával fizetett azért, mert „nem mértékelheté meg haragját.”

Szepsi Csombor Márton 1607-ben a Frölich János igazgatása alatt működő késmárki protestáns iskolában tanult. Az első magyar nyelvű útleírás és az első magyarországi természeti földrajz leendő szerzői: Csombor Márton és Frölich János fia, Frölich Dávid (1600—1646) — még gyermekként — itt találkoztak először. 1616-ban — nem véletlenül — újra egymás mellé sodródtak, mert Frölich is ez év nyarán kezdte meg tanulmányait a Gdańsktól alig negyven kilométerre fekvő Elblągban. Szepsi Csombor meglátogatta az elblági skólát, Frölichnek a gdański tanári karban volt ismerőse, az *Europica varietas* és a *Medulla geographiae practicae* között pedig konkrét szövegeösszefüggések vannak, így kettőjük műveltségének forrásvidéke feltétlenül közös. Frölich műve is a kelet-porosországi protestáns akadémiai gimnáziumok kitűnő természettudományos ismereteket nyújtó légkörében gyökeredzik — bár későbbi forrásokat is magába épít —, ahogy ugyancsak Gdańskban jelent meg 1618-ban első színvonalas földrajzi tárgyú értekezésünk: az iskolatárs Szepsi Csombort is emlegető Simoni Pál disszertációja a források és folyók eredetéről.⁴³ Mindezt azért kellett előrebocsájtanunk, mert Szepsi Csombor után alig másfél évtizeddel — Firenzéről és Ravennáról szólva — épp Frölich Dávid veszi majd tollára Dante nevét. Frölichnek 1639-ben jelent meg kellő szinten — a forrásokig hatolón — máig sem méltatott természeti földrajza, a reneszánsz fogantatású természet-szemlélet megannyi jellemző motívumát már némileg barokkos keretben összezsúfoló *Medulla geographiae practicae*. Számunkra most csak két szempontból érdekes. A kutató szenvedélytől fűtött ifjú Frölich 1616-ban elsőnek megmásztá a Magas Tatra csúcsait, s e félreérthetetlenül Petrarcát idéző pillanat később benne is az élmények megörökítésének vágyát kelti: földrajzkönyvében beleillesztette útjának elbeszélését.⁴⁴ A még Zrínyi költői képzeletét is megmozgató késmárki táj legfontosabb tartozékát a Tatra bérci alkotják Frölich *Medulla geographiae...*-jában, a legszebbnek mondott Firenze pedig („totius Christiani orbis est pulcherissima et florentissima urbs”) nagyhírű fiai által tündöklük. A kuriózumokat és valóban fontos nevezetességeket felsoroló Firenze-leírásból ez így derül ki: „*Florentia, ad radices Apennini sita, quam Arnus fl[uviu]s mediam dividit, totius Christiani orbis est pulcherissima et florentissima urbs, ut hodie in ipsa numerentur 90 millia civium... Pontes, Fora et alia loca publica statuis marmoreis ingeniosissimis, exornantur. Vici lapidibus latis, arte excelsis sunt strati. Visu digna sunt hic Collegium Jesuiticum, Fanum Mariae Floridae cum Hemisphaerio stupendi operis. Illius turris marmorea nitidissima est. Templum Joh. Baptistae ob valvas commendabile est. Ad S. Mariam novam Coemiterium est, in que 24 horas absumuntur illata cadavera.*”⁴⁵ Templum Annunciationis celebre est, ob Pontificum, Regum, Magnatum vota picta, scripta atq[ue] appensa. Bibliotheca ad D. Laurentium libris manuscriptis abundat. Idem Templum monumentum Pauli Jovy, Historici, exhibet. Palatium Magni Ducis Hetrueriae, ut et

⁴³ Frölich életrajzi adatai: Johann Lipták: *Geschichte des evang. Distrikts-Lyzeums A. B. in Kesmark*. Kežmarok — Kesmark 1933. 21—24, 42—44. Szepsi Csombor késmárki tanulásáról és elblági látogatásáról: *Europica Varietas*. Id. kiad. 347, 113. Frölich gdański kapcsolataihoz: alább idézendő műve: 399. Simoni Pál disszertációja: *De origine Fontium et Fluminum ...* Dantisci 1619. (Bp. MTA Könyvtára RMir. III. 338. Unicum.)

⁴⁴ Frölich Dávid: *Medulla Geographiae, Practicae, Peregrinantium imprimis usui ...* Bártfa 1639. (Bp. MTA Könyvtára Földr. O. 367.) 339.

⁴⁵ Szepsi Csombor (*I. m.* 263—264.) — saját tapasztalatára hivatkozva — a párizsi Cimetière des Innocents halottjairól mondja ugyanezt, s Frölich (*I. m.* 64.) úgyszintén megjegyzi, amikor e párizsi temetőről beszél.

Xistus cum Gazophilacio, item Stabulum, Ferarum custodia, Hortus amoenissimus, Arces 2 fortissimae studiose contemplandae sunt. Virus, haec urbs, produxit praeclarissimos, nempe 3 Pontifices, *Clementem VII, Leonem X et XI, Americum Vesputium, Accursium*, Glossatorem Juris, *Dantem*,[!] *Aligerium, Picum Mirandulam, Johannem Bocatium, Marsilium Ficinum, Palmenum, Landinum*, totam *Strozarum* familiam. Aluit et in Monasterio S. Marci *Hier. Savonarolam*, qui postmodum, cum Papae doctrinae contradiceret, crematus est. Gignit solum circa hac urbem vinum, quod praestantia sua Malvaticum adaequat.” Íme az első hódolat Firenzének, a „virágos város”-nak irodalmunkban — sajnos latinul és különféle források nyomán. Ravennával kapcsolatban ugyanezt mondhatjuk: „*Ravenna... Structurae in ea visu digna sunt: Templum D. Mariae rotundae, Templum Cathedrale et Archiepiscopale, Porta marmorea Claudij Imper. Templum D. Apollinaris, Tumba marmorea Poetae Dantis Aligerij...*”⁴⁶ Frölich műve bevezetőjében forrásai nagyrészt megnevezi, máshol Paulus Hentzner *Itinerarium*-ára is utal, s megállapítható, hogy Firenze és Ravenna említésre méltó dolgainak nagy részét tőle merítette.⁴⁷ Nem tudunk arról, hogy Frölich Dávid járt volna Itáliában, Dantének legfeljebb csak port-réját ismerte, művét nyilván nem olvasta ő sem, adata a latin nyelvű nemzetközi tudományosság produktumaiból való, mégis *hasznos* adat. Frölich elsősorban utazók használatára („*Peregrinantium imprimis usui*”) nyomtatott földrajzi műve ugyanis nagyon népszerű volt — és nemcsak Magyarországon. Két kiadásban is forgatták, mert a szerző az egész *Medulla geographiae... anyagát* belefoglalta *Cynosura seu Bibliotheca peregrinantium... c.* 1644-ben megjelent utazási enciklopédiájába. A korában igen színvonalas útikönyv így számtalan peregrinusnak kezébe kerülhetett, s közülük nem egy ismerhette meg innen Dante nevét is. II. Rákóczi György udvarának francia követe, Antoine de Croilly 1645-ben pl. Késmárkon járt, s ott ezt írta be a *Medulla geographiae... egyik példányába*: „Mélyen tisztelt uram! A mi Franciaországunkban olvastam a könyvét, és láttam, hogy még a legnagyobb emberek is gyakran felhasználják és Hollandiában is olvassák. Közlöm Önnel, hogy nálunk olyan megbecsülésnek örvend, hogy minden könyvtárban mutogatják, sőt azt is hallottam, hogy professzoraink az iskolában is előadják az Ön geográfáját.”⁴⁸ Monsieur Croilly-t — akinek bizonyára a *Medulla geographiae... volt* magyarországi útikalauza — kissé nyilván túlzásra ragadhata a híres francia udvariasság, — jegyzi meg M. Zemplén Jolán, a bejegyzés mégis fontos adaléka a könyv utóéletének.

A régi könyvjegyzékekben feltűnő Commedia-példányok sorsát sajnos, nem ismerjük ennyire. A külföldre szakadt Zsámboki János (1531—1584) és a Báthory

⁴⁶ Frölich Dávid: *I. m.* Firenze: 281—283, Ravenna: 310. „Florentia”-t Belleni Zsigmond fordította „viragos városnak: *Sz. Hieronymus Szavonarolanak ... elmélkedési ...* Kassa 1618. RMK I. 480. 63.

⁴⁷ Frölich Hentznerrel: *I. m.* 67. Paulus Hentzner *Itinerarium Germaniae, Angliae, Galliae, Italiae ... c.* munkájában egy 1599-es itáliai út leírását adja. A Firenzéről szóló hosszú fejezet bevezetője (519.) — anélkül, hogy ezt említene — a Frölich által is használt Georg Braun — Franz Hogenberg *Civitates orbis terrarum*-ának 1572-ben megjelent I. kötetét követi (vö. 99a. Bp. Egyetemi Könyvtár MV 2r 1.) Később máshonnan merítve rendkívül részletes leírását adja Firenze nevezetességeinek. A 15 pontba szedett felsorolás — az 520. lapon — Dantéről is megemlékezik. Mindehhez ld. *Itinerarium*-ának 1664-es lipcei kiadását. A Bp-i Egyetemi Könyvtárban (Ge. 1367.) csak ez a kései, épp Ravennánál csonka editio került kezünkbe. A Ravenna kapcsán olvasható Dante-utalást — Barcza József szíves segítsége nyomán — így a Sárospatakon őrzött (Q 420.) 1629-es nürnbergi kiadásból idézhetjük (369): „Visu et notatu dinga sunt Ravennae ... II. Circa forum D. Mariae in porticu peramplum Coenobium, et Dantis Aldigerij Etrusci, Poetae nobilis, sepulchrum mermorem excitatum magnificentissime a Bernardo Bembo Veneto, Ravennatum quodam Praetore.”

⁴⁸ A bejegyzés eredeti latin szövegét németre fordítva közli: Johann Liptak: *I. m.* 46. Magyarul ld. M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig.* Bp. 1961. 124.

erdélyi udvarában csak rövid ideig tartózkodó Gian Michele Bruto (1517—1592) Dante-kötetei különben sokat nem is mondhatnának. A hazai művelődésnek egyik könyvtár sem volt éltető forrása, s nem is olvasott könyvek, inkább halott gyűjteményi darabok lehettek.⁴⁹ Fontos lenne tudnunk viszont: honnan származott, s kik kezén fordult meg az az 1596-os velencei kiadású Dante, amiről Kaposi József is említést tesz: Zrínyi Miklós „Könyveinek lajstromát 1662-ben maga állította össze. Dante hiányzik a sajátkezü jegyzékből. Nincs kizárva, hogy csak 1663-ban vagy 64-ben szerezte meg a Divina Commediának amaz 1596-iki velencei kiadását, mely most a Zágrábba került »Bibliotheca Zrínyiana«-ban szerepel, de lehet, hogy csak Zrínyi Ádám gyarapította vele atyjától örökölt gyűjteményét.”⁵⁰ A kötet ma is megvan Zágrábban, érdemleges bejegyzéseket azonban nem tartalmaz.⁵¹ Mindenesetre bizonyos: ha csak Zrínyi Ádám szerezte is meg, ebben is a költő szerepét, magas-szintű olaszos kultúrája és a Boccacciót, Petrarcat, Machiavellit stb. felsorakoztatott pompás könyvgyűjtemény spontán sugallatát kell látnunk.

*

Az áttekintett másfél század rendelkezésünkre álló Dante-nyomait összegezve megállapíthatjuk, hogy magát a dantei életművet nem ismerhette behatóan a régi magyar irodalom. Érdekes adatok tanúsítják viszont történeti alakjának és irodalomtörténeti jelentőségének ismeretét. Székely, Bornemisza, Eszterházi, Pázmány, Frölich — és még a Commediával kapcsolatba hozható Szepsi Csombor is — lényegében mind az előbbi csoportba utalhatók. Esetükben a Dante-ismeret — ahogy többször nyomatékosan hangsúlyoztuk — nem olasz hatás, hanem csupán a műveltségüket formáló nemzetközi humanista tudományosság produktumainak, illetve felekezeti jellegű forrásainak kisugárzása. A *Könyvecse...* szövegében megőrzött korai Dante-nyom e végső summázásban viszont megsúlyosbodik, hisz ha valószínűleg latin forrás nyomán, s Dante ismerete nélkül is származott hozzánk, mégis tudatos fordítási kísérletnek tekinthető. Dante irodalomtörténeti jelentőségét egyedül Rimay János Balassi-előszava érzékelteti régi irodalmunkban, s Bornemisza reflexióján túl ebből következtethetünk a magyar reneszánsz legnagyobb alakjának Dante-ismertére: Balassiéra, aki egyedül lehetett volna képes méltó tolmácsolásban megszólaltatni nyelvünkön a költőnek legalább szerelmi líráját. A régi magyar irodalom Dantére vonatkozó adatai és utalásai mindig az illető kor ideológiai áramlatának és esztétikai felfogásának, ízlésének és stílusának függvényeként jelennek meg. Dante neve — életútja vagy munkássága — Eszterházi és Pázmány tollán pl. bizonyító tekintély a reformáció avagy a katolicizmus hittételei mellett, a tudós Szepsi Csombor és Frölich műveiben hasznos erkölcsi példázat, illetve ismerni méltó nevezetesség, a sztoikus Rimay előszavában pedig tudós történeti érv egy tétel bizonyításához stb. A kifejezetten szépirodalmi igényvel készült munkákban természetesen a reflexiók stílári foglalatok is korhoz kötöttek. A misztika és a devotio moderna elemeivel elegy *Könyvecse...* pl. a magyar későközépkor díszítő jelzőket kedvelő, áhítattól, lelkesedéstől túlfűtött stílusában magyarítja forrását, Rimay pedig egy manierista képekkel átindázott hatalmas mondatfolyam névzuhatagába illeszti bele Dante nevét.

⁴⁹ Zsámboki példányának leírása: Gulyás Pál: *Bibliotheca Joannis Sambuci. Sámbock János könyvtára*. Bp. 1941. 19. sz. Bruto könyvtárjegyzékének Dante-adatai; Iványi Béla: *I. m.* 119, 121.

⁵⁰ Kaposi József: *I. m.* 90. Részletes címléírása: *Bibliotheca Zrínyiana. Die Bibliothek des Dichters Nikolaus Zrínyi*. Wien 1893. 9.

⁵¹ Bori Imre, az Újvidéki Egyetem docense szíves levélbeli válasza nyomán.

Mindez, ha kevés is, nem értéktelen adatláncolat. Ahhoz azonban mégsem volt elég, hogy *belülről* készítse fel irodalmunkat Dante végleges befogadására. Erre csak a klasszicizmus és romantika határán kerülhet majd sor, amikor — Szauder József szerint⁵² — az ismeretlenségből felbukó „Dantét ugyanannak a preromantikus erjedésnek, ízlésváltozásnak a hulláma vette hátára Magyarországon, mint Európaszerte, szövegszerű — első — lenyomatát is hátrahagyva magyar nyelven.”

⁵² Szauder József id. Döbrentei-tanulmányából. *I. m.* 361.